

Мехмет Шахин

ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН ЭТНОМАДАНИЯТЫНДАГЫ ТЕҢИРЧИЛИК МЕНЕН ИСЛАМДЫН АЛГАН ОРДУ

Мехмет Шахин

МЕСТО ТЕНГРИАНСТВА И ИСЛАМА В ЭТНОКУЛЬТУРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Mekhmet Shakhin

PLACE OF TENGRIANISM AND ISLAM IN ETHNIC CULTURE OF THE TURKIC NATIONS

УДК: 316.7

Теңирчиликтин маданий салттарынын, жандуу жаратылыш менен эриш-аркак жашаган түрк адамынын этникалык дүйнө туюму менен дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрүнүн негизинде көчмөндөрдөр дүйнөсүндөгү ислам түрктөшкөн модификацияга ээ болот. Бул макалада түрк тилдүү элдеринин этномаданиятындагы Теңирчилик менен Исламдын алган ролу каралган.

Негизги сөздөр: догма, Ислам, Теңирчилик, түрк тилдүү элдер, этномаданият.

Лежащие в основе культуры Тенгрианства тюркско-го человека традиции, восприятие мироздания с учетом его этнического мира схожи по модификации с Исламом. Данная статья посвящена рассмотрению места Тенгрианства и Ислама в этнокультуре тюркских народов.

Ключевые слова: догма, Ислам, Тенгрианство, тюркоязычные народы, этнокультура.

The underlying traditions, the perception of the universe based on his ethnic world culture of the Turkic human of Tengrianism have similar modification with Islam. This article is devoted to the place of Tengrianism and Islam in ethnic culture of the Turkic nations.

Key words: dogma, ethnic culture, Islam, Tengrianism, Turkic-speaking nations.

Авраамдык диндердин¹ бири болуп саналган ислам (арабчадан – момундук) так кесе маанайдагы монотеисттик дин (грекчден *monos* – бир, *theos* – кудай; жалгыз кудайга, бир кудайга ишенүү) болуп саналат. Христианчылык жана буддизм менен катар эле ислам дүйнөлүк диндердин бирине кирет жана ага ишенгендер мусулмандар деп аталат.

Белгилүү болгондой, ислам дини VII кылымда Аравияда пайда болуп, анын негиздөөчүсү болуп Мухаммед пайгамбар саналат. Авраамдык дин катары ислам ишеними христианчылык менен иудаизмдин олуттуу таасири астында калыптанган. Джихад деген аталышка ээ болгон араб жортуулдарынын натыйжасында ислам дини Жакынкы жана Орто Чыгышка, кийинчерээк Ыраакы Чыгыштын, Түштүк-Чыгыш менен Африканын айрым өлкөлөрүнө тараган.

¹ Авраамдык диндер – алардын негизги принциптери пайгамбар Авраам же Ибрагим тарабынан негизделген жана бул диндерге еврейлердин иудаизмин, христианчылыкты жана исламды киргизишет.

Исламдын негизги принциптери *Куранда* (арабчадан *кур'ан* – окуу) чагылдырылып, жалгыз кудай Аллахка ишенүү жана Мухаммедди пайгамбар катары кабыл алуу сыяктуу догматка таянат. Мусулмандар жандын өлбөстүгү менен тиги дүйнөгө ишенишет.

Ислам төмөнкү беш түркүккө таянат:

1) аш-Шахада (арабского күбөлөө) – бул «ла илла Ллаху Мухамадун расулу Ллахи» (Аллахтан башка кудай жок жана Мухаммед анын элчиси) деген диний формулага ишенүү;

2) ас-салат (намаз) – күнүнө беш маал Аллахка сыйынуу;

3) аз-закат (зекет берүү) – кедей-кембагалдар бутуна турсун үчүн салык чогултуу;

4) ас-саум (орозо) – рамазан айында орозо тутуу;

5) аль-хаджж (ажылык зыяраты) – Мекке шаарына ажылык кылуу.

Исламдын Ыйык жазуусу *Сунна* деп аталат. *Сунна* Мухаммед пайгамбардын иш-аракеттери менен ой толгоолорун чагылдырып, жалпы жонунан, VII – IX кылымдарда толугу менен калыптанган. Ислам суннизм² жана шиизм³ деп аталган эки негизги багыттан турат.

² Суннизм – исламдын шиизмден бөлөк багыты. Иран, Түштүк Ирак, Түндүк Йемен сыяктуу мамлекеттерден башка мусулман өлкөлөрүнүн басымдуу көпчүлүгүндө суннизмди жактаган сунниттер жашайт. Суннизм багыты Куран менен катар эле Суннаны ыйык деп тааныйт. Араб халифатынын алгачкы халифи болгон Мухаммед пайгамбардын көзү өткөндөн соң «Кийинки халиф ким болот? Ким Мухаммед пайгамбардын саясый бийлигинин мураскери болууга татыктуу?» деген суроолор жаралат. Сунниттердин пикиринде мындай имам-халиф болууга Абу Бакр, Умар, Усман, Али сыяктуу Мухаммеддин 4 шериги татыктуу. Жогорку мусулман бийлиги (имам-халиф) тууралуу маселени чечүүдө суннизм жалпы жамааттын макулдугуна таянат (шиизм багыты имам-халиф катары Мухаммед пайгамбардын тике мураскорлору болуп саналган Алиддерди гана тааныйт).

³ Шиизм (арабчадан ши'а – жактоочулардын тобу) – исламдын суннизмден башка багыты. VII кылымда пайда болгон. Имамдардын саны жана алардын инсандыгы менен байланышкан талаш-тартыштардын негизинде шиизм бир катар секталарга ажырап кеткен. Шиниты Мухаммеддин саясый бийлигинин мыйзамдуу мудраскорлору катары анын тике урпактары болгон имам-Алиддерди, башкача айтканда, Мухаммеддин кызы Фатима менен анын

Тарыхый окуяларды баяндоо уламыштар менен жомоктордон башталат. Ата-бабаларыбыз өз уламыштары менен жомокторун кандайча унута баштаганы төмөнкүчө баяндалат: «Байыркы замандарда Улуу Теңир (Тенгри) түрктөрдү жазганга үйрөтүү менен «Силерден акыл эси зирек эл, китепкөйлөр менен пайгамбарлар, падышалар менен хандар чыгат», – деген экен. Теңирдин (Тенгринин) насыяты шынаа сымал тамгалар (руническая письменность) менен атайы китептерге чагылдырылган. Бабаларыбыз ал китептерди алтын кулпу менен бекилген булгаары куржундарга сактап келген. Ири тойлор менен салтанаттарда гана аксакалдар ал китептерди ачып, элге өз элинин тарыхы менен Теңирдин (Тенгринин) акылман ойлорун окуп беришкен. Бир жолу бабаларыбыз кеңири өрөөнгө көчүп келишет. Ошол мезгилде жаан-чачын төгүп, дарыялар ташкындап, кербен жолдор буулуп калат. Суу ташкыны ушунчалык күч болуп, суунун деңгээли аттардын жонуна чейин жетип, булгаары куржундар сууга толот. Аксакалдар сууга чыланган китептер кургасын деп, аларды дарактын бутактарына жайып коюшат. Чарчаган аксакалдар терек уйкуга кирген учурда куу түстөгү уй келип, ал китептерди жеп салат»⁴.

Албетте, бул жөн гана уламыш. Ошондой болсо да, жоокер түрк элдеринин улуу тарыхы өткөнгө айланып, түрк тилдүү элдер шынаа сымал жазууларда чагылдырылган тарыхын, маданиятын, диний ишенимдерин, үрп-адатын, каада-салтын акырындык менен унута баштайт. Ошол мезгилдерден тарта түрк тилдүү элдердин руханий маданиятынын өзөгүн түзгөн уламыштар, жомоктор, мифтер фрагмент түрүндө болсо да, муундан муунга фольклордук чыгармалар, же оозеки формада өтүп келген.

Жылдар жылып, кылымдар алмашат. Орто кылымдар деп аталган V-XV кылымдар аралыгындагы мезгилде Батышта христианчылык, Чыгышта ислам жана Ыраакы Чыгышта буддизм деп аталган дүйнөлүк диндер өз үстөмдүгүн орното башташат. Ушул эле мезгилде Евразиянын көз жетпеген эбегейсиз зор мейкиндиктерине башка элдер, алар менен кошо башка маданият менен диний ишенимдер келет. Исламды алып келгендерге теңирчи түрктөр «Биз карапачы да, кол өнөрчү да, соодагер да эмеспиз. Биз жоокерлербиз. Ошол себептен, биз силердин кудайларга сыйына албайбыз», - деп жооп беришкен. Түрктөр көчүп, конуп жүргөн кеңири талааларга буддисттик жана даостук храмдарды курууну каалагандарга Улуу Тоньюкок мындай деген: «Бул эки дин тең адамдын бийликке жана үстөмдүк кылууга болгон сезим-туюмун мокотуп коет. Бул диндер күч менен кубатка барчу жол эмес. Эгерде биз түрк элдин сактап калгыбыз келсе, анда биздин өлкөнүн чегинде мындай храмдарды курууга

жол бербөөбүз зарыл». Ошол себептен, мусулман акылмандары «пайгамбарыбыз түрктөр өздөрү кагылмайынча, аларга тийишпегиле деген» принципти бекем тутканы бекеринен эмес.

Бирок, мезгил өтүп, аны менен кошо *түрк дүйнөсү* да өзгөрүүгө дуушарланат. Эми алар өздөрүнүн нукура жана таберик (раритет) баалуулуктарынан четтеп, жаңы диний окууларга ишенип, жаңы кудайларга сыйына баштайт.

Тарыхчылардын божомолу боюнча *кыргыздар* ислам динин XVI кылымда кабыл алган. Дал ушул мезгилде түндүк кыргыздардын ордосу Барскоондо жайгашкан «*оң канат*» деп аталган уруу федерациясынын өтө таасирлүү жетекчилеринин бири *Тагай-бий* өз маданиятынын, каада-салттары менен ырым-жырымдарынын *патриоту* бойдон кала берүү менен кыргыз урууларынын «*оң*» жана «*сол*» *канат* деп аталган уруу шериктештигин бекемдөө максатында *ислам* дининин кыргыздарга ылайыктуу деп табылган позитивдүү элементтерин гана кабыл алат. Кыргыздардын этникалык маданияты менен ислам динин жуурулуштурууга болгон далалаты үчүн Тагай бий тарыхка *Мухаммед-кыргыз* деген ысым менен кирген.

Кыргыз коомундагы *исламизация* процесси узак мезгилге чейин созулса да (XVI-XIX кылымдар), бүгүнкү күнгө чейин кыргыздар башка өлкөлөрдүн нукура деп табылган мусулмандарынан айырмаланып турушат. Айтсак, кыргыздар исламга жат болуп саналган жылкынын эти менен тамактануу, адам өлгөндө өкүрүп келүү, аны кошок айтып жоктоо, өлгөн адамдын сөөгүн үч күндөн кийин жайына берүү жана башка өздүк маданиятка таандык каада-салттар менен ырым-жырымдарды сактап калышкан.

Изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча ислам кыргыз коомунда төмөнкүдөй *жагдайларга* байланыштуу гана орноп калган:

- исламдын позитивдүү элементтери кыргыздардын байыркы диний ишенимдери менен этикалык нормаларына каршы келген эмес;
- өндүрүү ыкмасында, жашоо образында, күнүмдүк турмуш-тиричилигинде жана адеп-ахлагында кыргыздар менен арабдар бир кыйла окшоштуктарга ээ болгон;
- ислам арабдардын байыркы уруулук ишенимдери менен бутпарастык культтарын (языческие культы) өзүнө кабыл алып, аны бир кыйла жогору даражада өнүктүргөн⁵.

«Манас» эпосунун материалдары боюнча Курандын жоболору жана шариаттын нормаларына ылайык келген саясий-укуктук мүнөздөгү функцияларды аткаруу менен ислам дини кыргыздардын социалдык-саясий турмушуна өзгөчө таасир эткен. Эми кыргыздардын күнүмдүк жашоо-тиричилигиндеги күп сандаган маселелер мусулмандын төрөлгөн күнүнөн өлгөн күнүнө чейинки жашоосу менен ишкердигин камтыган шариаттын нормалары аркылуу тескеле баштаган. Исламдын окуусун да,

күйөөсү **Алинин балдарын** гана таануу менен **сунниттик халифтерди** четке кагат. **Шиизм** Ирандын мамлекеттик дини болуп саналат жана Йемен, Ирак, Ливан, Бахрейн сыяктуу өлкөлөрдө кеңири тараган.

⁴ Бисенбаев А.К. Мифы древних тюрков. - Алматы, 2007. - С.

⁵ Аалиева Г., Аалиева Н.К., Аалиева Ш.К. Манасоведение. Учебное пособие. – Б., 2014. – С. 166-167.

идеологиясын да таратуучулар болуп диний гана эмес, укуктук маселелерди да чечүү жоопкерчилигин мойнуна алып, соттук ишмердүүлүктү жүргүзгөн, жергиликтүү башкаруучулар менен бийлик түзүмдөрүнө (структураларына) зор таасир эткен *эшендер, ажылар, кадийлер, муфтийлер* сыяктуу дин кызматкерлери эсептелген. Бирок, «Манас» эпосунда оор кырдаалдар башка түшкөн маалда кыргыз башчылары *Аллахка* караганда *ата-бабанын арбагына*, баатырлар, достор сыяктуу *карапайым адамдарга*, кыргыздарга жакын болгон *казактар, өзбектер* сыяктуу *коңшу элдерге* жардам сурап кайрылышкан.

Көчмөндөрдүн маданиятында башка адамдарга өзгөчө мүнөздөгү адамкерчиликтүү, гумандуу мамиле кылуу ашкере бааланат. Теңирчиликтуу туткан байыркы түрк элдеринде, алардын ичинде, кыргыздарда сабырдуулук (толеранттуулук), сылыктык, башкаларды (чоочундарды) өзүнө тең деп кабыл алуу норма болуп саналат. Адамдардагы акмактык менен акылсыздык эл көзүнчө бетке айтылып, ачык маскараланбастан, каймана формасында, жумшак тил аркылуу айыпталган. Башка адамдын жүрүм-туруму менен позициясына карата айтылган орой сөздөр менен көңүлдү калтырган сын мамиле четке кагылган. Акылман тарабынан башкаларга берилген жооптор менен кеңештер бетке чапкандай суук сөздүн эмес, каймана формадагы акыл-насааттын, притчалардын, уламыштардын жардамы аркасында айтылып, ар бир адамды алардан тыянак жасоого мажбурлаган. Көчмөн турмуш кечирип, теңирчиликтуу туткан элдерге үнсүз тыянак чыгаруу, акыл-насааттарды күмүш сырга катары кулакка куюп алуу жана эптүү сүйлөө мүнөздүү болгон.

Кыргыздардын салттуу маданияты кош стандарттарды толугу менен четке кагып, адамдын айткан сөзү менен кылган иши өз ара жуурулушуп туруусун талап кылат. Салттуу кыргыз үчүн өзүң да ошондой эле ишти кылып жатсаң, анда башка бирөөгө сын такпа (*«айылыңды коюп, алыңды бил, өзгөнү коюп, өзүңдү бил»*), башка адамдын аброю менен беделин кордогон сөздөрдү сүйлөбө (*«ириген ооздон чириген сөз чыгат»*), кагазга түшүрүлүп, мөөр менен бекибесе да, айткан убаданы аткар (*«айтылган сөз, өлгөн адам кайтып келбейт»*) деген императивдер өзөктүү болуп саналат. Мындай мааниде салттуу кыргыздардын руху намысты баарыдан жогору койгон япондук самурайлардын рухуна дээрлик окшош!⁶

Кыргыздарда «молдонун айтканын кыл, кылганын кылба, «адалсынган молдонун үйүнөн алты камандын башы чыгыптыр», «өлүм көп жерде молдо семирет, өлөң көп жерде бодо семирет», «чала молдо дин бузат», «бузулган элге бучуктан молдо» деген макал-лакаптар бар. Ошол себептен улам К. Рахматуллиндин пикири боюнча салттуу кыргыз маданиятында тарбияланган Манас баатыр айткан сөзү менен кылган иши өз ара жуурулушпай, кош стандарттарга жол берген эшендер, калпалар сыяктуу

ислам дининин өкүлдөрүнө өтө эле кайдыгер, супсак мамиле жасайт⁷.

Эң кызыктуу жагдай: С.Каралаевдин вариантында молдо, кожо өндүү ислам дининин кызматкерлеринин кылган ишине карата мактоо сөзү, же оң баа дээрлик жокко эсе. Тескерисинче, молдолор менен кожолордун убакытты алып, кур сөз менен коштолгон акылдуусунууларын эпостун башкы каармандары четке кагып, аларды өз ордуна коюп койгон жагдайлар арбын кездешет. Айтсак, «Чоң казаттын» учурунда аскерлерди толуктоо учурунда алардын катарында Чубак менен Төштүк жок болуп чыгат. Нескара баш болгон кытайлардын кырк баатырын туткунга алып жатып кармалып калган Чубак баатыр Айкожо (чыныгы ысымы - Абунасир Самани) аттуу молдо азан чакырып, кыргыз аскерлери намаз окуп жаткан учурда келет. Туткундар менен кошо келе жаткан Чубакты көрө салып, Манас баатыр төмөнкү сөздөр менен окуп жаткан намазын таштап, Чубакты көздөй чуркайт:

Аппак кожо, Айкожо,	Бейишинди өзүң ал,
Кереленип каласың,	Береним Чубак келатат, – деп тура жөнөйт ⁸ .
Кечке окуу саласың,	

Алмабек Тойчубек уулу жана Актан Тыныбек уулу сыяктуу манасчылардын варианттарында да атасы Манас сымал анын уулу Семетей эрте бала чагынан тартып эле молдолор менен кожолордун эки жүздүү кош стандарттарына каршы чыккан:

Базарда байды сабады,	Эшендин тапкан эмгегин,
Соодалап алган оокатын	Элден кайыр сураган
Кедей менен кембагал	Эшекчиге таратат.
Ошолорго алперет.	Байлардын тапкан тыйынын
Кожонун тапкан тыйынын	Баарын тартып бул алат.
Койчуларга таратат,	Жарым тыйын өзү албай
	Жардыларга таратат ⁹

Ислам дининин туундусу болуп саналса да, табияты боюнча *теңирчиликке* өтө жакын болгон *суфизм* окуусу түрк элдери ээлеп жаткан эбегейсиз аймактарга кеңири жайылып, ислам дини менен жалпы эле мусулман жамаатынын өтө так кесе аныкталган жоболору менен эрежелерин бир аз жумшартып, аларды көчмөн жана жарым көчмөн элдер жеңил кабыл алуусуна ыңгайлаштыра баштаган. Исламизация процесси кылымдарга созулуп кетсе да, дүйнөлүк диндердин кысымы астында чар-жайыт болуп, бири буддизмди кабыл алса, экинчиси христианчылыкка ооп, мурда кийин болуп көрбөгөн диний жаңжалдарга (конфликттерге) туш болуп, бирдиктүү теңирчилик дини бытыранына карабастан, түрк дүйнөсү ислам дининин таасири астында гана «бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгара» биригип, өздөрүнүн руханий кодун кайрадан жандандырууга бет алган.

⁷ Рахматуллин К. Манасчылар. – Ф., 1942; Рахматуллин К. Великий патриот, легендар. Манас. – Ф., 1943.

⁸ Манас. С.Каралаевдин варианты 2-том. 155-бет.

⁹ Семетей. Актан Тыныбек уулунун варианты боюнча // Кол жазмалар фонду. 1993-инв., № 1 дептер, 125-бет.

⁶ Аалиева Г., Аалиева Н.К., Аалиева Ш.К. Манасоведение. Учебное пособие. – Б., 2014. – С. 166-167.

Жалпы жонунан, Теңир (Тенгри) кудайынын маныздуу мүнөздөмөлөрү Аллахты кабыл алууга карата олуттуу карама каршылыктарды жараткан эмес. Теңирчилер менен мусулман жамааттарынын жашоо-тиричилиги да, байыркы түрктөр менен монголдордун Яса деп аталган эрежелер жыйнагы менен Куран жана Суннанын жоболору да өз ара бир топ окшоштуктарга ээ болгон. Айтсак,

1. Үй-бүлөнү сактап калуу максатында эркектерге бир нече аялга үйлөнүү укугу берилген; мында биринчи аял улуу деп табылып, ал бир кыйла артыкчылыктарга ээ болгон;

2. Эркектерге аялдарын урматтап-сыйлоо жана аларга ишенүү иши милдеттендирилген; арак ичүүгө тыюу салынган;

3. Улуу муундагы адамдарга жаштарды өз үй-бүлөсүн, элин сүйүү багытында тарбиялоо укугу берилген; мында «эл» деп теңирчилер Евразиянын эбегейсиз зор талааларында жашаган көчмөн уруктар менен уруулардын башын бириктирген түрк элдеринин шериктештигин, ал эми мусулмандар улутуна карабастан, Аллахка сыйынган баардык элдерди түшүнүшкөн;

4. Бай адамдарды жамаатка кызмат кылууга, жакырлар менен кедейлерге жардам берүүгө милдеттендирген;

5. Жер мамлекеттин менчиги деп таанылган; мында өкүмдар, же мамлекет башчысы мамлекеттин атынан өтөгөн аскердик кызматы, элге сиңирген эмгеги сыяктуу артыкчылыктарын эске алуу менен айрым адамдарга кандайдыр бир мөөнөт аралыгында жерге ээлик кылуу укугун берген; теңирчилердин да, мусулмандардын да жамаатында жерди сатуу түшүнүгү тап-такыр болгон эмес.

Ошону менен катар эле теңирчиликтин маданий салттарынын, жандуу жаратылыш менен эриш-аркак жашаган түрк адамынын этникалык дүйнө туюму менен дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрүнүн негизинде көчмөндөрдөр дүйнөсүндөгү ислам түрктөшкөн модификацияга ээ болот. Айтсак, каалагандай диндин, же теологиянын маанилүү бөлүгү болуп саналган «жан» тууралуу түшүнүк теңирчилер менен мусулмандардын дининде спецификалуу мүнөзгө ээ болуп, исламдагы «жан» түшүнүгүн түрк тилдерине адекваттуу которуу ишинде бир катар кыйынчылыктарды жараткан. Натыйжада, көчмөндөр дүйнөсүндөгү мусулман маданияты «жан» түшүнүгүнүн түрктөрдүн өмүр жана өлүм менен байланышкан дүйнө таанымына салттуу болуп саналган чечмеленишин кабыл алууга мажбур болгон.

Айта кетчү жагдай, заманбап түрк тилдүү элдерде байыркы түрк мифологиясы эскинин калдыгы түрүндө гана сакталып калып, ал ислам динине таандык жин, шайтан, Батма (Фатима), Зуура (Зухра) сымал персонаждары тарабынан четке сүрүлгөн, же дева, пери, аждарха жана башка керемет күчтөрдү чагылдырган иран маданиятынын күчтүү таасирине чалдыккан. Байыркы түрктөргө таандык делген Албарсты (Албасты), Кирене жана башка ушу сыяктуу керемет күчтөр тууралуу түшүнүктөрү бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган. Илимий адабияттагы

этнографиялык материалдарга таянуу менен байыркы түрктөргө, алардын ичинде, кыргыздарга таандык керемет күчтөрдү төмөнкү таблицанын жардамы аркасында кыскача чагылдырууга болот:

Заманбап түрк тилдүү элдерге таандык мифологиялык кудайлар жана керемет күчтөр ¹⁰		
керемет күчтөр	адам сымал рухтар	жаныбар сымал рухтар
Теңир (Асман кудайы)	Умай-Эне (Теңирдин жубайы, жердин, түшүмдүүлүктүн кудайы, эне менен баланын колдоочусу)	Карышкыр Барс
Кут (Теңирдин, же кудайдын ырыскысы)		
Кудай жана Кудайдын каары	Батма-Зуура (Мухаммед пайгамбардын кыздары)	Кайберен Кептөөр
Жер-Суу кудайы		
Эрклиг (жер астындагы кудай)	Бүбү Айша, Бүбү Калича (Курандагы персонаждар)	Чымын Чөл кескелдириги
Жин-шабааттар	Кирене (көз тийүүнүн руху)	Жөргөмүш
Пери	Коросон (чечектин руху)	Бака
Аезил	Албарсты (терс рух, Умай-эненин антиподу)	Кур бака

Адабияттар:

1. Аалиева Г., Аалиева Н.К., Аалиева Ш.К. Манасоведение. Учебное пособие. – Бишкек, 2014.
2. Бисенбаев А.К. Мифы древних тюрок. - Алматы, 2007.
3. Манас. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 2-том.
4. Музеи новой формации: традиции и новации. Материалы научно-практической конференции. 11-12 декабря 2003 года. - Б., 2003
5. Путешествие по Туркестанскому краю. - М., 1947.
6. Рахматуллин К. Манасчылар. – Фрунзе, 1942.
7. Рахматуллин К. Великий патриот, легендарный Манас. - Ф., 1943.
8. Семетей. Актан Тыныбек уулунун варианты боюнча // Кол жазмалар фонду. 1993-инв., №1 дептер.
9. Шаманский дар. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам. – М., 2001.
10. Шаманизм и иные традиционные верования и практики. Материалы Международного конгресса. - М.: ИЭА РАН, 1999.

¹⁰ Музеи новой формации: традиции и новации. Материалы научно-практической конференции. 11-12 декабря 2003 г. – Бишкек, 2003; Путешествие по Туркестанскому краю. – М., 1947; Шаманизм и иные традиционные верования и практики. Материалы Международного конгресса. – М.: ИЭА РАН, 1999. – Ч. 1; Шаманский дар. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам. – М., 2001 и др.

Рецензент: к.филос.н. Бусеинова Мавлюда.